

Д.К. Жекенов, С.Т. Джакубаева, Б.Г. Ахмадзай

Қазақстан ұлттық университеті атындағы аль-Фараби, Алматы, Қазақстан

Некоторые вопросы отношений Афганистана и Центральной Азии

Аннотация. Геополитическое значение Центрально-Азиатского региона на международной арене растет день ото дня. Постоянное стратегическое значение Афганистана для великих держав, а также их вторжение в Центральную Азию и Афганистан оказали глубокое влияние на внешнюю политику Центральной Азии в отношении Афганистана. Актуально отдельно рассмотреть государства Центральной Азии и региона. А когда речь идет о регионе, в первую очередь речь идет об отношениях с Афганистаном. В этой статье представлен глубокий исторический анализ интересов и действий Центральной Азии в отношении Афганистана. Главной целью данного исследования является анализ уровня изученности в научных трудах всех этапов взаимодействия стран Центральной Азии и Афганистана. Рассмотрены исторические отношения Афганистана и Центральной Азии, а также проблемы и барьеры современных связей. Кроме того, будет исследовано, какое значение имеет Центральная Азия для Афганистана. Исследование предусматривает последовательное проведение в Афганистане политической и экономической политики как неотъемлемой части отношений стран Центральной Азии с Афганистаном, правительствами стран Центральной Азии, стремления Центральной Азии к достижению лидерских позиций в своем регионе. В статье представлен долгосрочный исторический контекст отношений между странами Центральной Азии и Афганистаном.

Ключевые слова: мир, Центральная Азия, Афганистан, Казахстан, Узбекистан, Туркменистан, Кыргызстан, Таджикистан, США, СССР, национальные интересы, риски.

Information about the authors:

Duman Zhekenov – Ph.D., Associate Professor, Dean of the Faculty of International Relations of Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

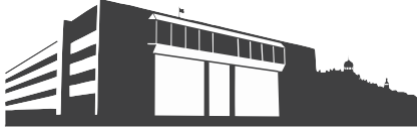
Saltanat Jakubayeva – Ph.D., Deputy Dean for Scientific and Innovative Work and International Cooperation of the Faculty of Oriental Studies of Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Akhmadzai Bakhtiar Gul – Ph.D. student at the Faculty of International Relations of Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Жекенов Думан Құрманғазыұлы – Ph.D., қауымдастырылған профессор, Халықаралық қатынастар факультетінің деканы, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Джакубаева Салтанат Төлеуқызы – Ph.D., Шығыстану факультетінің деканының ғылыми-инновациялық жұмыс және халықаралық ынтымақтастық жөніндегі орынбасары, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Ахмадзай Бахтияр Гүл – Ph.D. докторант, Халықаралық қатынастар факультеті, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Ayşe İlker

Manisa Celal Bayar Üniversitesi
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Manisa, Türkiye
(E-mail: ayseinceilker@gmail.com)

Türkiye Türkçesi Ağzları ve Altay Türkçesinde “Ortan/Orton” Kelimesi Üzerine

Özet. Türkçe, yayıldığı alan itibarıyla dünyanın en geniş coğrafyasında konuşulan ve tarihsel kökleri yönünden de çok eski yüzyıllara kadar inen bir dildir. Bu kadar geniş ve derinlikli bir dilin tarihsel ve çağdaş lehçeleriyle; bu lehçelerin ağzlarında ses ve şekilbilgisi, anlam bilimi ve söz dizimi açısından pek çok benzerlikle karşılaşılması son derece doğaldır. Ancak, birbirinden yüzyıllar boyunca uzakta kalmış ve çağdaş dönemde sosyal ve kültürel temas bakımından hemen hiç bağlantısı olmamış lehçe ve ağzlar arasındaki sesbilgisel, biçimbilgisel ve anlamsal benzerliklerle karşılaşmak bazen şaşırtıcı olmaktadır. İşte bunlardan biri Türkiye Türkçesi ağzlarında kullanılan ve özellikle üç evlat arasından ortadakini yani ikinciyi ifade etmek için kullanılan ortan kelimesiyle Altay Türkçesinde yine genellikle evlatlar arasındaki sırayı ifade eden ve ortadaki, ortada bulunan anlamında kullanılan orton kelimesidir. Makalede, Türkiye Türkçesi ağzlarında ve Altay Türkçesinde bir zarf olarak ortan/orton kelimelerinin kullanıldığı coğrafi alanlar, yazılı kaynaklardan taranarak, anlamlarıyla birlikte gösterilmekte ve hem anlamsal hem de yapısal bir çözümleme yapılmaya çalışılmaktadır. Bu analizde, kelimenin Orhun Yazıtlarından itibaren Divanu Lüğati't-Türk'te ve Radloff'un Türk Lehçeleri Sözlüğü Denemesi adlı eseri ile Sir Gerard Clauson'un "On Üçüncü Yüzyıl Öncesi Türkçesinin Etimolojik Sözlüğü" adlı çalışmalarından orta/ortu/ortun maddelerinin anlamları ve kullanımları göz önünde bulundurulmuştur. Ayrıca Tuncer Gülensoy'un yaptığı köken bilimsel değerlendirme ile or/ort or-/ort-ad ve fiil köklerine gelen eklerin anlam ve işlev özellikleri de belirlenmeye çalışılmıştır. Bunun yanında kelimenin göçüşmeli (metathesis) biçimi otra/otru hakkında da değerlendirme yapılmıştır. Derleme Sözlüğünde geçen ve “yemenideki dikiş” anlamına gelen “ortan” kelimesinin de aynı anlam özellikleri taşıdığı gösterilmiştir. Böylece, birbirinden çok uzak coğrafyalarda yaşayan iki yazı dili/lehçe ve bunların ağzlarında ortak olarak kullanılan ortan/orton kelimelerinin hem yapısal hem de anlamsal çözümlenmeleri ortaya konmaya çalışılmıştır. Bu makalede esas hedef, köken bilgisi yönünden bir sonuca ulaşmak değildir; Altay Türkçesi ve Türkiye Türkçesi ağzlarındaki bu müşterek kullanımın tarihsel kökenini gösterebilmek ve ağzlarda hala yaşıyor olmasını yorumlamaktır. Bu yorumlamanın temelini de Oğuz Türkleriyle Altay Türklerinin, Türkçenin ilk yazılı verimlerinin ortaya konduğu çağlarda birbiriyle yakın teması olduğu düşüncesi yatmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Altay, Türkiye Türkçesi, Türk Lehçeleri, ortan, ortan.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2022-141-4-195-205>

Received: 10.06.2022 / Accepted: 12.09.2022

Giriş

Bu yazının temeli, daha önce Pamukkale Üniversitesinde Prof. Dr. Nergis Biray’ın başkanı olduğu Altay Dilleri Topluluğunun yapacağı ve davet edildiğim bir bilimsel toplantı vesilesiyle atıldı. Bu toplantının konularının yanlıştır bir izlenim sonucunda Altay Türkçesi ile sınırlı olduğunu düşündüm. Bu sebeple de Altay Türkçesi ve Türkiye Türkçesini bağdaştırabileceğim ve bilimsel olarak ayrıntılarını ortaya koyabileceğim bir konu aramaya başladım. Konunun mutlaka Altay Türkçesi adını taşıması gerekiyordu zihnimdeki bilgi kalıntısına göre. Böylece Altay Türkçesi metinlerinin yer aldığı tezleri okumaya başladım. Altay Türkçesindeki «orton» kelimesini, işte Altayca masal metinlerini ve Altayca üzerine yapılmış tezlerin metinlerini okurken buldum; doğal olarak kişisel söz varlığım, beni yıldırım hızıyla neredeyse doğduğumdan beri bildiğim «ortan» kelimesine götürdü. Altay Türkçesi masal metninde “orton kızı: sarı ulga barganca sarı tulaga pararım -dep, sarı tulga par iytir: Ortanca kızı: Sarı oğıla varıncaya kadar sarı tümseğe varırım, demiş; sarı tümseğe varmış” [1, 48-50 s.].

Manisa ağızlarında özellikle Gördes’te üç çocuğu olanlar, ortadakini tanımlamak için «ortan gız», «ortan olan» tamlamalarını kullanıyorlardı. Altayca’da bir sesbirim (fonem) değişikliğiyle «orton» biçiminde söylenen kelimenin de «orta, ortadaki» anlamında kullanıldığı açıktı. Çelik Altayca *orton* keimesinin anlamını da *ortanca* biçiminde vermektedir [1, 89 s.].

İşte elinizdeki yazıyla şu anda işlemeye başladığım konu böyle oluştu. Manisa ağızlarında ve Altay Türkçesinde görülen «ortan/orton» kelimeleri, tarihsel süreçten günümüze nasıl geldi; Türkiye Türkçesi ağızlarında ve diğer Türk lehçelerinde de aynı anlamda kullanılmakta mı? Yapısal olarak nasıl bir köke dayanmakta? Bu sorulara cevap bulmak için daha önce ortaya konan Türkiye Türkçesi ağız araştırmaları verileri ve özellikle Batı Anadolu ağızlarının dil verileri ile Altay Türkçesi yazı dili ve ağızlarında müşterek olarak tespit edilebilecek biçimsel öğeleri taradım.

İnceleme

Bu taramada Altay Türkçesi ile Batı Anadolu ve özellikle Manisa Ağızlarında işlek olarak kullanılmakta olan “ortan/orton” kelimesinin anlamı, yapısal özellikleri ve tarihsel örneklerle karşılaştırılması yönünden bir kullanım birliği olduğu tespit edildi. Makalede, “ortan/orton” kelimesinin Altay Türkçesi yazı dili ve ağızlarıyla Türkiye Türkçesi ağızlarındaki kullanımı ve özellikleri değerlendirilecektir. Altay Türkçesindeki +n addan ad yapma eki ile türemiş ve *orta* anlamında kullanılan “orton” kelimesiyle Manisa ağızlarındaki yine aynı ekle yapılmış ve aynı anlamda kullanılan “ortan” *ortu* kelimelerinin değerlendirilmesi, *ortalortu* biçimlerinden gelişen yeni örnekler ve Türkiye Türkçesi yazı dilinde bu kelimenin kullanılmayıp başka bir türevle işlekliliğini devam ettirmesi gibi hususlar da ayrıca incelenecektir.

Altay Türkleri ve Altay Türkçesi. Altay Türkçesi, büyük Türkçe çatısının Güney Sibirya’da Dağlık Altay Özerk Cumhuriyetinde konuşulmakta olan en eski kollarından biridir. Günümüzde Altay Türkçesini ölçünlü bir yazı dili olarak kabul etmek zor görünmektedir. Hem dağılan SSCB döneminde uygulanan dil politikaları hem de yaşanan coğrafyadan kaynaklanan zorluklar sebebiyle Altay Türkçesinin bir yazı dili olarak gelişmesi geciktirilmiştir. Altay bölgesinde temelde birkaç ağız konuşulmakta ve yazı diline esas olarak kabul edilen Oyrot ağızı eğitim, bilim ve iletişim alanında kullanılmaktadır.

Bu noktada Altay adıyla ilgili olarak bir açıklama yaparak konuya girmek daha doğru olur. Bilindiği gibi dil akrabalığı ile ilgili kuramlardan birisi doğrudan Altay adı kullanılarak adlandırılmıştır. Burada Altay Dilleri ve Ural Dilleri biçiminde yapılan tasnifin tamamen coğrafi temelde yapıldığını ve Altay Dilleri adlandırılmasıyla Türkçe-Moğolca-Tunguzca’nın ifade edildiği bilinmektedir. Doerfer de Altay Dillerinde akrabalık ilişkisinin yokluğu üzerinde durduğu makalesinde “Altay dilleri olarak adlandırılan Türk, Moğol ve Tunguz dilleri arasındaki akrabalık ilişkisi uzun bir zamandan beri tartışılmaktadır.” Diyerek

Altay Dillerine dahil olan Türkçe-Moğolca ve Tunguzca adlarını verir [2, 157 s.]. Doerfer ayrıca bu üç milletin yaşadığı coğrafyayı ve komşuluk ilişkilerini de tezine dayanak olarak verir: “Türk, Moğol ve Tunguz milletlerinin oldukça erken zamanlardan beri birbirlerine yakın olarak yaşadıklarını Çin kaynaklarından biliyoruz. Sienci ve Wei hükümlerinde Kuzeydoğu steplerinde ve Kuzey Çin’de uzun süre hüküm sürerken bu esnada Türkler, Baykal Gölü ve Tuva civarında onların kuzey komşuları olarak, Tunguz kabileleri ise doğuda Moğollarla komşu fakat Türklerden uzak bir şekilde yaşamaktaydılar. Antropolojik, arkeolojik, etnolojik ve tarihî verilerden yüzyıllar boyunca devam eden bu yakınlığın, İsa’dan öncesine kadar gittiğini biliyoruz.” [2, 158 s.]. Altay kelimesiyle ilgili olarak da Yıldız “Altay Dağlarını adlandırmada kullanılan kelimeye tarihî Türk lehçelerinde rastlanmadığını, bu sözün “altun” ile doğrudan bir ilgisinin olduğunu, bunun için de fonetik denkliklerin açıklanmasıyla ve semantik/leksik verilere dayanılarak kelimenin en eski şeklinin *paltun biçiminde tasarlanabileceğini ifade eder [3, 187 s.].

Radloff, asıl Altay şiveleri içinde Altay ve Teleüt şivesini göstermiştir, Şimali Altay şivelerinde ise Lebed ve Şor şivesini, Asıl Abakan şiveleri içinde de Sagay, Koybal ve Kaça şivesini göstermiştir [4, 76-79 s.]. Samoyloviç önerdiği kuzeybatı sınıflandırması altında tav grubuna Altayca Teleütçe; Kumandince ve diğer lehçelerin girdiğini belirtir [5, 180-181 s.]. Arat ise Altayca’yı tav grubunun Şimal yönünde ele almış, Tekin de taglıg grubu içinde Kuzey ve Güney Altay diyalektleri olarak ayırmıştır [4, 121-134 s.].

Güney ve Kuzey olarak iki coğrafi yönde ele alınabilen Altay Türkleri Güneyde Altay-kiji, Telengir ve Teleüt; Kuzeyde de Tuba, Kumandı ve Çalkandı boylarından oluşmaktadır. Killi Yılmaz’ın Altay adının kullanımıyla ilgili verdiği güncel bilgi şöyledir: “Altay” adı Altay-Kiji, Teleüt ve Telengitlerden oluşan güney Altay boylarıyla Tuba, Çalkandı ve Kumandı gibi kuzey Altay gruplarını kapsayacak biçimde bu bölgede yaşayan Türk boylarının/alt etnik gruplarının hepsi için kullanılabilirdiği gibi son zamanlarda

Altayların en kalabalık nüfuslu boyu olan Altay-Kijileri ifade etmek üzere de kullanılmaktadır” [6, 25 s.]. Yapılan nüfus sayımlarının sonuçlarına göre yetmiş bine yakın bir nüfus Altay Türkçesini konuşmaktadır. Killi Yılmaz’ın yerel kaynaklara dayanarak verdiği bilgiye göre “Altay Cumhuriyeti’nde Altayca bilenlerin sayısı 62.635 kişidir. Bunun 55.473’ünü (Altayların % 89,19’u) Altaylar oluşturmaktadır” [6, 41 s.]. Teleüt, Oyrot, Kumandı ağızlarıyla yayınlar yapılmış, sözlükler hazırlanmıştır. Günümüzde de Altay Türkçesi alt ağızlara dayalı bir yazı dili olarak gelişmesini sürdürmektedir. Ancak, tehlikede olan diller arasında sayılabilir. Güner Dilek, Altaylılar’ın Tuba, Çalkandı, Telengit, Teleüt ve Altay Kişi adlı Türk boylarından oluşan küçük bir Türk topluluğu olduğunu belirttiğinden sonra dillerini koruyabilmelerinin temelinde, tarihsel süreçte yaşadıkları ortamlarda yabancı unsurların olmayışı veya baskın kültürlerden uzakta kalmaları; sözlü edebiyat geleneğinin dilin korunması ve yaşamasında da etkili olması hususları olduğunu belirtir [7, 708 s.].

Altay Türkçesi üzerine ülkemizde başlayan ilk dil çalışmalarının Doktora ve Yüksek Lisans tezleri seviyesinde yapılmış olduğu ve bu çalışmaların farklı boyut ve konularda devam ettiği görülmektedir. Böylece, 1990’lı yıllara kadar kapalı bir kutu olarak görünen Altay Türkleri coğrafyası, tarihsel ve kültürel açıdan daha yakından incelenmeye başlamış ve Altay Türkçesinin hem başka lehçelerle hem de Eski Türkçe ile ilişkileri ortaya konmaya çalışılmıştır. Bu çalışmalardan en önemlileri Figen Güner Dilek’in “Güney Sibiryaya Altay Türkçesi Ağızları, Karşılaştırmalı Ses Bilgisi” [8] ve Abdullah Elcan’ın “Altay Türkçesi ile Türkiye Türkçesinin Karşılaştırmalı Ses ve Şekil Bilgisi” [9] adlı çalışmalarıdır. Bunlardan ilki TDK tarafından basılmış bir kitap, ikincisi basılmamış bir doktora tezidir. Figen Güner Dilek, bu tezi yazabilmek için Güney Sibiryaya bölgesine gitmiş ve hal içinde mevcut bilgileri değerlendirmiştir. Tez, 2005 yılında tamamlanmış ve daha sonra basılmıştır. İpek, 2019 yılında, bu tarihe gelinceye kadar Türkiye’de Altay Türkçesi üzerine yapılmış tezleri YÖK Ulusal Tez Merkezi’ndeki verilere

dayanarak taramış ve bu tezlerin künyeleri ve içerikleri hakkında bilgi vermiştir [10]. Bu tezler içinde edebiyat konularını destanlar ve efsaneler, mitolojik unsurlar, destan kahramanları temelinde ele alan, dil konularını da edebî eserler üzerinde dil incelemesi; tarihsel-karşılaştırmalı ses bilgisi ve daha önce Altay Türkçesiyle elde edilmiş metinler üzerinden söz varlığı ve leksik verileri ele alan çalışmalar görülmektedir. İpek, bu tezlerin dökümünü yaptığı ve verileriyle ilgili değerlendirmelerde bulunduğu için burada yinelenmeyecektir. Ancak yapılan Yüksek lisans ve Doktora tezi seviyesindeki çalışmalar göstermektedir ki Türkiye Cumhuriyeti’nde özellikle iki binli yıllardan itibaren Altay Türkçesine ve coğrafi olarak bu bölgeye bilimsel ilgi artmış ve önemli çalışmalar yapılmıştır.

Tarihî Metinlerde ve Altay Türkçesinde ortu/orta ve ortun. Tekin, *ortu orta* biçimini verir ve kelimenin *ortusu* Ęaru çekimlerini gösterir; Kül Tigin ve Bilge Kağan’da “kün ortusıgaru” ve “tün ortusıgaru” örneklerine gönderme yapar [11, 20, 44, 161 s.]. Kaya’nın, *ortun* maddesinde gönderme yaptığı şu cümlelerde *ortun* kelimesinin nasıl kullanıldığı görülmektedir: “bu tnl(ı)g ortun teng köngüllüg ol; bo ortun [te]ng [köngüllüg] tnl(ı)glarka; ikintisi ortun oğlınng atı m(a) hadıvı erti; yene ortun inisinge ay inim; ol yme [o]rtun yolug bütürmek tip titir.” [12, 188, 321, 322 s.]. Burada günümüzde özellikle Türkiye Türkçesi ağız alanlarında ortan kardeş, *ortan oğul* gibi aynı şekillerin kullanıldığını söylemek gerekir. Tokyürek’de *orton orta* biçiminde verilmiş ve “bo tnl(ı)g orton tæg kögüllüg ol ve bo orton [tæg kögüllü t[ı]nl(ı)glarka” örnekleri gösterilmiştir [13, 485, 912 s.]. Caferoğlu, EUT’de “ortun” maddesine “Ortanca” anlamını vermiş ve Gabain’e, Radloff-Malov’a ve Bang-Gabain’e gönderme yapmıştır [14, 43 s.]. DLT’teki örnekler Ercilasun-Akkoyunlu yayınına göre “ortu orta, bir şeyin ortası; **ortu er orta** yaşlı adam; **ortuk / ortak** ortak; **ortula-** orta yaşa gelmek” biçimindedir [15, 778 s.]. Ercilasun-Akkoyunlu ayrıca **ortu** maddesinde **otra** maddesine bir gönderme yapar ve *otra* maddesinin anlamını da “iki şeyin ortası, arası, kenarı olan bir şeyin ortası” biçiminde anlamlandırır; **otra** maddesinin hemen altında yer alan **otran** maddesi ise “Yağmalarda paçalı

giyecek” anlamıyla verilir” [15, 780 s.]. Kâşgarî bunu “Yağmalarda duydum” diye açıklar [12, 53 s.]. Clauson, *ortu: (orto)* maddesinde, kelimenin herhangi bir şeyin ortası veya merkezi olduğunu ve bazı anlam uzantılarıyla geniş biçimde kullanıldığını; bir veya iki formlu olarak *orta* adından -n eki ile genişlemiş *ortan* örneği de bulunduğunu ve bu şekle erken Uygur döneminde rastlandığını belirtmektedir. Kelimenin göçüşmeli *otru/otra* biçimlerini de örnekler. Clauson ayrıca yazılı belgelerde kün ortuda (VII), tenri ortusunda (VIII), ev ortusu, *otra kökegün yançılur* gibi örnekleri vermektedir [16, 203-204 s.]. Rässänen de Caferoğlu’ndan *orta, ortu, ortun* kelimelerini, Brockelmann’dan *ortu, otra*; Kutadgu Bilig’den *ortu*; Çağatayca ve Osmanlı Türkçesinden de *orta* kelimelerini örnek verir, Kazak, Başkır ve Tatarca’da *urta*; Teleütçe’de *orto*, Yakutça’da *orto, otto* örneklerini verir [17, 365 s.]. Gülensoy’da verilen örnekler “Orta 1. İki uçtan eşit uzaklıkta olan yer; yer ve zaman bildiren zarf, 2. Vasat; =ET. Urtu (EUTS, 266); Uyg. Orta; ortu, **ortun**-OT. Ortu-otra. Otru, utru ‘önce; karşı; orta (DLT); < or ‘merkez; yer, taht’ + t + a yön eki; ~orto (Tel./TAS,77); ortolık ‘ada’; **orton** ‘ortanca’; **Orta** (Az. Kzk, Trkm, Uyg.); Orto (Kırg. Oyr., Tel., Yak.,); Ortu (Soy.), Orta (özb), Urta (Tat. Bşk. Tob.) Ottura (Uyg.) biçimindedir [18, 631 s.]. Gülensoy, Teleütçe’deki orton kelimesini ortanca olarak anlamlandırmıştır. Radloff, Teleütçe, Altayca ve Kir.’de *orta* anlamında *orto* maddesini vermiştir [19, 1070 s.]. *Ortan* maddesini de tanıklamış ve Sagay ve Şor diyalektlerinden *ortan kol ve ortan sala* örneklerini vererek *orta+n* biçiminde bir yapı açıklaması belirtmiştir [19, 1068 s.]. *Orton* maddesini Altay ve Teleütçe’den tanıklamış, Teleütçe orton kol örneğini ve “ay kan orton palazın pãrdi” (Ay Han, ortanca kızını verdi), Altayca’da da “Orton ùlı yanıp kälälã” (Ortanca oğlu döndüğünde) cümlelerini göstermiştir [19, 1071 s.]. Doğan, Eski Türkçe ve Altay Türkçesini sesbilgisel yönden mukayese ettiği tezinde Clauson, DLT ve DTS’den *ortu* örneklerini verir ve Altay Türkçesi Sözlüğünden örnekleyerek “Altay Türkçesinde orto 1. Orta, yarı; 2. **Orto til arkazı** gr. Ön damak; **orto til arkazı tuyuk tabış** gr. Ön damak ünsüzü” açıklamasını verir [20, 472 s.].

Batı Türkçesi ve Türkiye Türkçesi Ağızlarında Orta, Ortan/Ortanca. Tarihî Batı Türkçesinin tanıklara dayalı önemli sözlüğü olan TS'de "ortancı (ortaca)" maddesinde "Ortanca" anlamı verilmiş ve XV.yy'dan "ortancı kardeşidir"; XIV-XV.yy'dan "ortanç oğlu"; XV.yy'dan "ortacası kız adı, XVI yy'dan da "olur ortancı ortancıya mail" kullanımları tanıklanmıştır [21, 3016 s.]. Tulum'un Meninski [22], Evliya Çelebi ve başka metinlerden derlediği verilerle hazırladığı sözlüğünde ise "ortancá, ortance" maddesinde "arada olan, araya giren, → intermedius, bkz.orta." biçiminde açıklama yapılmıştır [23, 1417 s.]. Bu maddede de "ortaya giren" manasının verilmesi oldukça önemlidir. Batı Türkçesinin yaşayan ve ünlü uzunluklarını koruması yönünden önemli lehçesi olan Türkmen Türkçesinin sözlüğünde ise *orta* maddesi dışında *ortaki, ortancı, ortara ve ortaça* kelimeleri de madde başı olmuştur. *Ortara* kelimesinin anlamı bir şeyin ortası, orta genişliği, aralık biçiminde verilmiştir [24, 492 s.]. *Ortancı* kelimesi "birinci ve en sondaki arasında olanlar, ortada yerleşenler"; *ortaça* kelimesi de orta derecede, orta hal ve durum, ortalama hesap ile, tahminen" anlamlarıyla verilmiştir [20, 492 s.]. Türkiye Türkçesi yazı dilinde "ortan" kelimesi kullanılmaz ve bu sebeple Güncel Türkçe Sözlükte madde başı yapılmamıştır. *Orta* kelimesi ise "Bir şeyin kenarlarından merkeze doğru yaklaşık olarak aynı uzaklıkta olan yer" anlamıyla verilmiştir (<https://sozluk.gov.tr/> Erişim: 05.11.2022). *ortanca* maddesi ise "Yaş bakımından üç kardeşin büyüğü ile küçüğü arasında bulunan." Çiçek adı olan *ortanca* kelimesinin ise Rumca kökenli olduğu bilgisi yer almış ve Latincesi *Hydrangea hortensia* şeklinde gösterilmiştir. Burada *hortensia* sözünün Rumca'da birkaç ses değişmesiyle yaşadığı, *ortanca* biçimine dönüşerek Türkçeye bu şekliyle geçtiği fikri yürütülebilir. Bundan başka *Ortanca* maddesi Toven'de geçer, Japonyadan bir gül adı olarak anlamlandırılmıştır fakat Toven burada köken belirtmemiştir [25].

Bir zarf olarak *ortan* kelimesi Anadolu ağzlarında özellikle Batı Anadolu'da, Manisa bölgesinde sıklıkla kullanılmaktadır [26]. MA'da "ortan olan" *ortanca* oğlan anlamında

kullanılmaktadır. Diğer ağızlarla ilgili veriler ise şöyledir: Zonguldak, Bartın, Karabük'te *Ortan Ortanca* örneği verilmiştir [27, 196 s.]. Korkmaz'da Güney Batı Anadolu'dan *ortu orta* örneği yer alır [28, 130+42 s.]. Günşen'in Kırşehir Ağzı verilerinde *ortu orta* örneği gösterilmiştir [29, 506 s.]. Ercilasun Kars ağzlarında "ortancıl" *ortanca* biçimini vermiştir [30, 381 s.]. Bunların dışında yayımlanmış ağız kitaplarının metinlerine ve sözlüklerine de bakılmıştır. Ancak *ortan* biçiminin yukarıda cümleleri örneklenen Anadolu coğrafyası ağız bölgeleri dışında kullanıldığına dair bir delil yoktur. Bu, kelimenin diğer ağızlarda kullanılmadığına delalet etmez elbette. Farklı metinler, farklı sorular ve farklı kaynak kişilerden alınacak örneklerde bu kelimenin o bölgelerde de kullanılabildiğini görmek mümkündür. Anadolu coğrafyası dışında Yıldırım'ın çalıştığı İran Sahası Göklen ve Nohur Türkmen Ağzları'nda *ortara:k* kelimesi örneklenmiştir [31, 1166 s.]. "Daha orta" anlamı verilen kelimenin *orta+ara+k* biçiminde oluştuğu düşünülebilir Burada üzerinde önemle durmak istediğim bir başka konu *ortan* kelimesinin DS'de farklı bir anlamda kullanımının gösterilmiş olmasıdır. Buna göre DS'de **ortan** 1. Yemeni denilen ayakkabının yüzüyle köseleyi birbirine tutturarak dikiş. (Palu-Elâzığ); ortan 2. Yama, pençe. İbradı *Akseki-Ant.) [32, 3289 s.]. DS'de *ortan* maddesinin "ortadaki" anlamıyla tanıklanmaması ilginçtir. Bunun yerine ikinci ve ortadaki anlamlarında kullanılmış olan **ortancıl** maddesi tanıklanmıştır. **Ortancıl [ortancılı, ortanul] 1. Ortancı, ikinci:** Büyük yanımda değil, ortancıl oğlan var (Çığırı, Dinar-Afyon, Isparta, Denizli, Tokat, Düzce, Merzifon, Gaziantep, Antakya, Reyhanlı, Amik Ovası Türkmenleri, Sivas, Niğde ve Ankara'nın köylerinden tanıklanmıştır [32, 3289 s.]. İkinci anlam olarak da *Oyunda ortadaki* oyuncu anlamı verilmiştir. Bu maddelerin hemen atında "**orta ok [ortok]** Evin çatısını örterken kullanılan orta direk" (Uluğbey Senirkent-Isparta) ve "**ortara** Tam orta yerinden, yarı yarıya" (Samsun) verilmiştir [32, 3289 s.]. Samsun ve Göklen ağzındaki *ortara* yapısının ortaklığı da ilginçtir. DS'de bu maddelerden başka Çanakkale'den tanıklanmış ilgi çeken bir madde başı daha vardır:

ortun tahtası. Bu madde başı, “Döşemecilikte koltuklara ot doldurmak için kullanılan tahta araç” biçiminde anlamlandırılmıştır. Sözün bu noktasında DS’de sözü edilen yemenicilik mesleğiyle ilgili bir açıklama yapmak da gerekir. Yemenicilik mesleğini, genel ağda verilen bilgilere ve kişisel söz varlığına dayanarak şöyle açıklamak mümkündür: Üst tabakası deri, altı kösele veya gön olan hafif ve topuksuz bir ayakkabı türünün bu işi zanaat haline getiren kişilerce icrası/yapımıdır. ¹ Burada orta/ortun kelimesinin değişik görünüşleri olduğunu da söylemek gerekir.

Ortan/Orton Kelimleri ile İlgili Son Düşünceler. Görüldüğü gibi Türkiye Türkçesi yazı dilinde *orta* biçiminde kullanılan ve çoğunlukla yer zarfı olarak işlev gören kelime hem tarihsel metinlerde hem de Orta Asya Türk lehçeleriyle Altay Türkçesi ve ağzılarında *ortu* biçiminde ikinci hecenin yuvarlak biçimiyle kullanılmış, daha sonra *orta* ve *ortu* üzerine bir addan ad yapma eki olarak +n eki eklenmiştir. Böylece *ortan/ortun* adları oluşmuş ve üç evlat/çocuk veya başka herhangi üç nesne arasında, ortada olanı göstermek için kullanılmıştır. Bunun dışında üç sayı adı ile sınırlı olmaksızın başta ve sonda olmaklık yönünden, başa ve sona eşit mesafede bulunma hali de *orta* ve *ortan* biçiminde ifade edilmiştir. Elcan, addan ad yapma eklerini örneklerken kullanım sıklığı çok az olan ekler içinde +n ekini de vermiş ve şu açıklamayı yapmıştır: “Aşağıda verilen ekler Altaycada kullanım sıklığı çok az olan birkaç kelime dışında örneğine rastlanmayan eklerdir. +gor: oygor → akıllı, bilge; güçlüll (oy: akıl, anlayış; endişe). +tım: kısıltım → kırmızımtrak, kırmızıya çalan, kızılıtım → çabuk kızaran. +n: orton → orta” [9, 41 s.]. Türkiye Türkçesi gramerlerinde ise kelime yazı dilinde kullanılmadığı için doğal olarak değerlendirmeye girmemiştir. Bu veri ve değerlendirmeden sonra köken olarak şu soruları

¹ Yemeniciliğe “köşgercilik”, yemeni dikenlere de “köşger” denilmektedir. Günümüzde sanayileşmenin artmasıyla büyük ölçüde zanaata dayalı iş ve işçilik ile bunlar çerçevesinde oluşan terim ve kavramlar da unutulmaya ve bazı hallerde kullanımdan düşmeye başlamıştır. Küçük zanaatkarların kendi atölyelerindeki klasik dikiş makineleriyle veya elle diktikleri ayakkabılar ve mesleğin tamamen emeğe dönük olarak icra edildiği dönem hemen hemen kapanmış gibidir.

sormak mümkündür: *Orta+n/orto+n*; *orta* adı üzerine eklenmiş /n/ eki, vasıta hali eki olarak da kabul edilebilir mi? Köken bilgisi çözümlemesi çerçevesinde *ort-* fiili üzerine gelmiş *-An* eki düşünülebilir mi? *Or-* fiilinden *-t-* ile genişleyerek zarf-fiille kalıplaşmış bir ad mı? Veya “*or+*” adından *+ta+* ekiyle genişlemiş bir ad mı? Bu sorular, zarf olarak kullanılan *orta* sözünün köken olarak çözümlenmesine yarayacaktır elbette. Gülensoy, Köken Bilgisi Sözlüğünde *orta* kelimesi hakkında “merkez, yer, taht” anlamında bir *or* adı üzerine *+t+* addan ad yapma eki ve üzerinde de kalıplaşmış bir yönelme hali eki düşünür: *or+t+a*. Burada bir *ort* adı düşünmek de mümkün olabilir. Fakat adın kökeniyle ilgili bu savları kesinleştirmekten ziyade *orta/ortu* gövdesi üzerine eklenen /n/ ünsüzünün görev ve işlevini belirlemek eğilimindeyim. İlk bakışta bir addan ad yapma eki gibi görünse de ünsüzün vasıta hali eki işlevinde olduğunu anlam bakımından kuvvetli bir ihtimal olarak görmekteyim. “Baştaki ve sondakine kıyasla, birinci ve üçüncüye kıyasla “anlamalarını pekiştiren bir ek, ancak vasıta hali olabilir diye düşünüyorum. Yazın, kışın, güzün, yaşın yaşın, kışın kışın örneklerinde de bu işlev çok belirgindir. Yalnız burada da şöyle bir problem olabilir: Eğer /n/ ünsüzü vasıta hali ise, üzerine +cll ekinin gelebilme ihtimallerinin belirlenmesi gerekir. Çünkü, yukarıda verilen örneklerde özellikle Batı ağzılarını içine alan bir grupta *ortancıl* kelimesi tanıklanmıştı. Başka bir ihtimal de *ort* adı üzerine +An ekinin gelebilmesidir; tıpkı kız+an, er+en, oğul+an örneklerinde olduğu gibi. *Or-* bir fiil olarak kesmek, ayırmak, bir bütünü bölmek, biçmek anlamlarında olduğuna göre *orta/ortu* bu fiilden türemiş olabilir mi? Böyle bir durumda da fiil kökü üzerine bir fiilden fiil yapma eki olarak *-t-* ünsüzünü ve üzerine de kalıplaşmış bir zarf fiileki olarak *-a’nın* geldiğini düşünmek gerekecektir. Ancak bu ihtimali sorduğum sorular içinde daha uzakta olarak değerlendiriyorum. Yine *or+* ad olarak ağaç ağaçlık, muhkem yer, kale adlarıyla *orta/ortu* zarfının anlamsal bir bağı olabilir mi? Bu ad ve fiil köklerinden hangisi ile ilgili olabilir mi?

Ayrıca *ortancı* ve *ortanca* yapılarının da ikincisinin ikincil biçim olduğunu düşünmek

gerekir. Ortan/orton kelimelerinin bu değerlendirmelerinden sonra, yine aynı biçimde oluşmuş *ortancada*, *ortan* adı üzerine eklenmiş bir +cA eki olduğu açıktır. Ancak, şu soruyu sormadan geçmek istemiyorum: MA'da kullanılan "*ortan*" kelimesi, *ortanca* kelimesindeki +cA ekinin eksilme/düşmesi sonucu oluşmuş olabilir mi? Bu konudaki cevabım, Altay Türkçesindeki "*orton*" biçimi bu haliyle kullanılıyor olmasıdır. Radloff'un verdiği *ortanca* kız ve *ortanca* oğul örnekleri de kelimenin Altay Türkçesinde özellikle evlatların sırasını belirtmekte işlevsel olarak kullanıldığını göstermektedir. TS'de "*ortancı kardeş*" ve "*ortanç oğul*" örneklerinin görülmesini de bu çerçevede görmek gerekir. DS'de *ortancı oğlan* biçiminin varlığını da tekrar söylemek isterim. *Orta+n+cı* biçimindeki tarihsel örnekte ilerleyici benzeşme yoluyla düz ünlünün kendisinden sonraki dar ünlüyü etkisi altına almasıyla +cI ekinin +cA biçimine dönüştüğü düşünülebilir. *Ortanca* biçimine dönüşen kelime eşesli başka bir kelime ile karıştırılabilir. Yukarıda Toven'de Japonya'dan bir çiçek ve Güncel Türkçe Sözlükte bu kelimenin kökeninin Latince'ye dayalı olduğu belirtilmişti. Eren de *ortanca* maddesinde 'çiçeklerini yaz başında açan bir süs bitkisi' anlamını vermiş ve uluslararası bir ad olarak Fransızca, İngilizce, Almanca ve İtalyancada kullanıldığını belirtmiş; çiçeğin adının Fransız bitkibilimci Th. Commerson'un araştırma gezilerine katılan Hortense Lepaute adlı kadının adına dayanılarak verildiğini, Türkçeye Fransızcadan geçtiğini belirtmiştir [25, 390].

Bunun dışında adın göçüşmeli görünüşleri de dikkate değerdir. Yukarıdaki örneklerde DLT'te *otra* maddesinin hemen altında bir *otran* maddesi geçtiğini söylemiş "Yağmalarda paçalı giyecek" anlamıyla verilir" [15, 780 s.] alıntısını yapmışım. Metinde Kâşgarî bunu "Yağmalarda duydum" diye açıklar [15, 53 s.]. Bu örnekte *rt > tr* göçüşmesi düşünmek gerekir ve Kâşgarî'nin burada paçalı giyecek açıklaması yapması ve bu tür paçalı bir giyeceğin de Yağmalar'a özgü olduğunu belirtmesi de hem kültürel hem de etnografik özellikleri düşünebilmemiz açısından önemlidir. Günümüzde Anadolu'daki pek çok oba ve aşirette hem kadınların hem de

erkeklerin ortak alt giyimi şalvardır. Ancak şalvar kelimesinin Farsça'dan geçtiği bilinmektedir. Bu kelime Türkçe'de kullanılmaya başlamadan önce aynı vasıfta paçalı giyecek için Türkler *otran* veya *ortan* kelimesini kullanıyor olabilirler mi? Burada Clauson'ın kelimenin göçüşmeli *otru/otra* biçimlerini de örneklemesini kayda değer görmek gerekir. Kelimenin göçüşmeli biçimlerinin daha ilk yazılı metinlerde görülmesinin de ağız alanlarında yayılmasına bir dayanak olarak gösterilebilir. Koltuk döşemeciliğinde kullanılan *ortuk* kelimesinin de Eski Türkçe *ortu* biçiminin +k ile genişlemiş bir hali olma ihtimali olduğunu da söylemek isterim. Bir başka soru ile daha konunun aydınlatılmasına çalışacağım: Yemeni dikişi anlamına gelen ve DS'de Elâzığ Palu'dan tanıklanan «*ortan*» kelimesi yapısal olarak nasıl oluşmuştur? Buradaki izahım, dikişin deriyle (ayakkabının yüzü) kösele (ayakkabının alt kısmı) arasında kalması sebebiyle, yani tam ortada kalan dikiş olmasından *ortan* adını almış olduğudur ve bu haliyle eskicil bir kullanım olmalıdır.

Sonuç

Orta Asya Türk lehçeleriyle Türkiye Türkçesi ağızlarının hem söz malzemesi hem de ses birim ve biçim birimler yönünden benzeştiği başka bazı örnekler de görülmektedir. Her iki coğrafi alanda çalışmalar ve araştırmalar arttıkça tarihsel benzerliklerin eşleşeceği rahatlıkla söylenebilir. Bu makalede esas hedef, köken bilgisi yönünden bir sonuca ulaşmak değildir; Altay Türkçesi ve Türkiye Türkçesi ağızlarındaki bu müşterek kullanımın tarihsel köklerini gösterebilmek ve ağızlarda hala yaşıyor olmasını yorumlamaktır. Burada, Batı Anadolu'da kullanılan *ortan* kelimesinin hemen benzer şekillerde Altay Türkçesinde de bir ünlü yuvarlaklaşması ile aynı anlamda kullanılması, köken bilgisi sözlüklerinde verilmesi; Radloff'ta tanıklanması; Oğuz Türklerinin uzun göç yollarında ses ve anlam yönünden eskicil özellikleri de taşımış olduğunu ve Türk lehçelerinin, bu lehçelerin ağızlarının da ortak bir kaynaktan çok ileri uçlara doğru aynı anlamlar ve kullanımlarla ilerlediğini göstermektedir.

Kaynaklar

1. Çelik Ülkü. Altay Türkçesi İle Üç Metin (Tuba-Çalkandu-Altay) // Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten. – Cilt 43. – Ankara, 1995. – S.37-98
2. Doerfer, Gerhard. Akriba Olmamak Kanıtlanabilir mi? Altay Dilleri Sorunu (Is Non-Relationship Provable? The Case of Altaic) // Folia Orientalia, Studia In Honorem Stanislai Stachovski Dicata, Vol: XXXVI. – Çeviren: Faruk Gökçe; Türk Bilig Dergisi. – 2003. – sayı 5.
3. Yıldız, Hüseyin. Altai /Altay Kelimesinin Etimolojisi Üzerine Notlar // Dil Araştırmaları. – Ankara. – 2017. – Sayı 20. – S.187-201.
4. Arat, Reşit Rahmeti. Türk Şivelerinin Tasnifi // Türkiyat Mecmuası. İstanbul. – 1953. – S.58-138
5. Samoyloviç, A. Türk Dillerinin Sınıflandırılmasına Dair Bazı Eklemler // Dil Araştırmaları Dergisi Cilt 1 Sayı s:1, 175-184. Ankara: 2007. Çeviren: Mehman Musaoğlu
6. Killi Yılmaz, Gülsüm. Altay Türklerinin Dil Durumu // Modern Türklük Araştırmaları Dergisi Cilt. Ankara, 2011.
7. Dilek Güner, Figen. Tehlikedeki Diller ve Dil Ölümü Açısından Altay Türkçesi ve Ağızları // Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kurultayı, Bildiri Kitabı, Ankara, 2007.
8. Dilek Güner, Figen. Güney Sibirya Altay Türkçesi Ağızları. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2015.
9. Elcan, Abdullah. Altay Türkçesi ile Türkiye Türkçesinin Karşılaştırmalı Ses ve Şekil Bilgisi. Ardahan Üniversitesi SBE'nde tamamlanmış Doktora tezi. Ardahan. – 2016.
10. İpek, İbrahim. Türkiye'de Altay Türkçesi Üzerine Yapılmış Lisansüstü Tezleri // Tehlikedeki diller Dergisi,15. – Ankara. – 2019.
11. Tekin, Talat. Orhon Yazıtları. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. – 2014.
12. Kaya, Ceval. Uygurca Altun Yaruk Giriş. Metin ve Dizin. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1994.
13. Tokyürek, Hacer. Altun Yaruk Sudur, IV. Tezginç (Karşılaştırmalı Metin Yayını). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2018.
14. Caferoğlu, Ahmet. Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1968.
15. Ercilasun, A.B.- Akkoyunlu, Z. Divanu Lugati't-Türk. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2017.
16. Clauson, Sir Gerard. An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish. Oxford, 1970.
17. Räsänen, Martti. Versuch Eines Etymologischen Wörterbuchs Der Türksprachen. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura, 1969.
18. Gülensoy, Tuncer. Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü. I. ve II. ciltler. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2007.
19. Radloff, Wilhelm. Versuch Eines Wörterbuches Der Türk -Dialecte, I,II,III,IV, Dritter Band,Printed In The Netherlans By Mouton&Co, Printers, The Hague, And By Krips Repro, Rijswijk (Z-H). 1960.
20. Doğan, Şima. Altay Türkçesinin Tarih Karşılaştırmalı Ses Bilgisi. Ege Üniversitesi SBE Türk Dili ve Lehçeleri Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi. İzmir, 2013.
21. XIII. Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü. O-T. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1971. – S. 5529
22. Meninski, Franciscus à Mesgnien. Thesaurus Linguarum Orientalium Turcicae. –Arabicae-Persicae Lexicon I. İstanbul: Simurg, 2000.
23. Tulum, Mertol. 17.Yüzyıl Türkçesi ve Söz Varlığı. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2011.
24. Hamzayev, M. Türkmen Dilinin Sözlüğü. – Aşgabat: Türkmenistan İlimler Akademiyası Dil Bilimi İnstitüsü, 1962.
25. Toven, Mehmet Bahaettin. Yeni Türkçe Lügat. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2004.
26. İlker, Ayşe. Manisa Ağızları. Ankara: TDK yayınları, 2017.
27. Eren, M. Emin. Zonguldak, Bartın, Karabük İlleri Ağızları. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1997.
28. Korkmaz, Zeynep. Güney-Batı Anadolu Ağızları Ses Bilgisi (Fonetik). –Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1994.
29. Günşen, Ahmet. Kırşehir ve Yöresi Ağızları. İnceleme-Metinler-Sözlük. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2000.

30. Ercilasun, Ahmet Bican. Kars İli Ağızları. – Ankara: Gazi Üniversitesi Yayınları, 1983.
31. Yıldırım, Zeynep. İran Sahası Göklen ve Nohur Türkmen Ağızları. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2019.
32. Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü IX.cilt L-R. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1993.
33. Eren, Hasan. Eren Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü (ETDS). – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2020.
34. Naskali, Emine-Duranlı Muvaffak. Altayca-Türkçe Sözlük. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1999.

Айше Илкер

Желал Баяр университеті, Түрік тілі мен әдебиеті кафедрасы, Маниса, Түркия

Түрік және алтай тілдеріндегі «ортан/ортон» сөзі туралы

Аңдатпа. Түркі тілі – қолданылу аясы жағынан дүниенің ең кең географиясында қолданылатын, тарихи тамыры көне дәуірлерден бастау алатын тіл. Осындай кең де терең тілдің тарихи және қазіргі диалектілерінің арқасында жергілікті диалектілерде фонетика мен морфологияда, семантика мен синтаксисте көптеген ортақ нәрселердің табылуы заңды. Дегенмен, ғасырлар бойы бір-бірінен алшақ жатқан және қазіргі кезеңде әлеуметтік және мәдени байланыстары жағынан ешбір байланысы жоқ диалектілер мен жергілікті диалектілер арасында фонологиялық, формалық және мағыналық ұқсастықтарды табу кейде таң қалдырады. Соның бірі – түрік тілінің жергілікті диалектілерінде орта, яғни үш баланың екіншісі деген мағынада арнайы қолданылған «ортан» сөзі мен «ортон» сөзі; ол алтай-түркі тілінде де балалар арасындағы тәртіпті білдіру үшін ортада кім тұр деген мағынада қолданылады. Мақалада ортан/ортон сөздерінің түрік және алтай түркілерінің жергілікті диалектілерінде үстеу ретінде қолданылатын географиялық аймақтары жазба деректерден зерттеліп, мағыналарымен бірге көрсетіліп, мағыналық және құрылымдық талдау жасауға талпыныс жасалды. Бұл талдауда орта/орту/ортун сөздерінің мағыналары мен қолданысы Орхон жазбаларынан бері “Диуани лұғат ат түрк”, Радловтың “Түрік диалектілері сөздігі” және сэр Жерард Клаусонның “XIII ғасырға дейінгі Түрік тілінің этимологиялық сөздігі” арқылы ескерілді. Сонымен қатар, ғалым Тунчер Гүленсой жүргізген этимологиялық ақпараттық бағалау арқылы *or/ort* зат есімге жалғанған жұрнақтары мен етістіктің *or-/ort* түбірлерінің мағынасы мен функционалдық сипаттамаларын анықтауға тырыстық. Сонымен қатар, *orta/ortu* сөзінің метатезалық нұсқасы сараланды. Мақалада «ортан» сөзінің Сөздік-жинақта айтылған және «орамалдағы тігіс» деген мағынаны білдіретін мағыналық сипаттары бірдей. Сөйтіп, «ортан/ортун» сөздерінің құрылымдық та, семантикалық тұрғыдан да талдауын ашуға талпыныс жасалды; олар екі жазба тілде/диалектілерде және олардың өте шалғай географиялық аймақтарда тұратын жергілікті диалектілерде қолданылады. Бұл мақаланың негізгі мақсаты – этимология тұрғысынан қорытынды жасау емес, алтай тілі мен басқа түркі тілдеріндегі бұл ортақ қолданыстың тарихи этимологиясын көрсетіп, оның жергілікті диалектілерде әлі де бар екенін түсіндіру. Бұл түсіндірме түркі тіліндегі алғашқы жазба деректер ашылған кезде оғыз тайпалары мен алтайлықтардың өзара бір-бірімен тығыз байланыста болған деген пікірге негізделген.

Түйін сөздер: алтай, түркі, түркі тілдері, ортон, ортан.

Ayşe İlker

Celal Bayar University, Department of Turkish Language and Literature, Manisa, Turkey

On The Word “Ortan/Orton” in Turkish Dialects And Altay Turkish

Abstract. Turkish is a language spoken in the widest geography of the world in terms of its area of spread and that dates back to the ancient centuries in terms of its historical roots. Thanks to the historical and contemporary dialects of such a wide and deep language, it is perfectly natural to encounter many similarities in the local dialects of these dialects within terms of phonetics and morphology, semantics and syntax. However, it is

sometimes surprising to encounter phonological, formal and semantic similarities between dialects and local dialects that have been distant for centuries and have hardly had any connection in terms of social and cultural contact in the contemporary period. One of these is the Word "ortan" which is used in local dialects of Turkish especially to refer to the middle, that is, the second of the three children and the word "orton"; which is also used in Altai Turkish to refer to the order among the children in the meaning of the one in the middle. In the article; the geographical areas where the words ortan/orton are used as an adverb in Turkish local dialects and Altai Turkish have been researched from written sources and shown together with their meanings while both semantic and structural analysis have been tried to be conducted. In this analysis; the meanings and uses of the words orta/ortu/ortun have been taken into consideration since the Orkhon Inscriptions through Divanu Lügati't-Turk, Radloff's Dictionary of Turkish Dialects Essay and Sir Gerard Clauson's work titled "An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish". Moreover; the meaning and functional characteristics of suffixes attached to the noun or/ort and verb stems or-/ort- have also been tried to be determined through the etymological informational evaluation conducted by Tuncer Gülensoy. In addition; the metathesis version of the word otra/otru has been evaluated. It has been shown that the word "ortan"; which is mentioned in the Compilation Dictionary and means "the seam in the kerchief", has the same semantic characteristics. Thus; both structural and semantic analyses of the words "ortan/ortun"; which are used in two written languages/dialects and the local dialects thereof living in very distant geographies have been tried to be revealed. The main objective of this article is not to reach a conclusion in terms of etymology but to show the historical etymology of this common use in Altai Turkish and Turkish dialects and to interpret that it is still alive in the local dialects. The basis of this interpretation lies in the idea that Oghuz Turks and Altai Turks had close contact with each other in the ages when the first written data of Turkish were revealed.

Keywords: Altai language, Turkish language, Turkic languages, Orton, ortan.

Айше Илкер

Университет Желал Байар, кафедра турецкого языка и литературы, Маниса, Турция

О слове «ортан/ортон» в турецком и алтайском языках

Аннотация. Тюркский язык - язык, с точки зрения масштаба распространения, использующийся в самой широкой географии мира, исторические корни его восходят к древности. Благодаря историческим и современным наречиям столь широко распространенного языка вполне естественно встретить много общего в фонетике и морфологии, семантике и синтаксисе местных наречий. Однако иногда удивительно наблюдать фонологическое, формальное и семантическое сходство между диалектами, которые были далеки друг от друга в течение столетий и едва ли имели какую-либо связь с точки зрения социальных и культурных контактов в современном периоде, и местными диалектами. Одним из них является слово «ортан», которое используется в местных диалектах турецкого языка специально для обозначения среднего, то есть второго из трех детей, и слова «ортон», который также используется в алтайском языке для обозначения порядка рождения среди детей в значении «тот, кто посередине». Географические районы, где слова ортан / ортон используются в качестве наречия в местных диалектах турецкого и алтайского языков были исследованы по письменным источникам, показаны значения слов, предприняты попытки провести как семантический, так и структурный анализ. В данном анализе значения и использование слов orta/ortu/ortun принимались во внимание со времен Орхонских надписей через «Диуани лугат ат-турк», «Словарь турецких диалектов» Радлова и работу сэра Джерарда Клаусона под названием «Этимологический словарь турецкого языка до тринадцатого века». Более того, значение и функциональные характеристики суффиксов, присоединяемых к существительному or/ort и основам глагола or-/ort-, также пытались определить с помощью этимологической информационной оценки, проведенной Тунчер Гуленсойном. Кроме того, была оценена метатезисная версия слова otra/otru. В статье показано, что слово «ортан», которое упоминается в Словаре-сборнике и означает «шов в платке/косынке», имеет такие же семантические характеристики. Таким образом, были предприняты попытки